

תהליכי התאסלמות ואיסלום ביהודה ובשומרון בימי הביניים והשפעתם על ענף הגפן ועל ייצור היין

זהר עמר
המתלקה ללימודי ארץ-ישראל, אוניברסיטת בר-אילן

מבוא

ענף הגפן היה אחד מגדולי היסוד של ארץ-ישראל בתרבות החקלאית הקדומה עד שלהי התקופה הביזנטית. עבודה זו בוחנת את השפעות הכיבוש הערבי (640) בארץ-ישראל על ענף חקלאי זה ועל מוצריו. מאמר זה מתמקד במיוחד באזורי יהודה ושומרון, שהיו מוקדים יישוביים מרכזיים בארץ-ישראל הקדומה. תיאור התמורות שחלו בענף הגפן ובייצור היין ביהודה ובשומרון בימי הביניים מחד גיסא וקביעת קצבם והיקפם של תהליכי התאסלמות והאיסלום באזורים אלו מאידך גיסא עשויים להוות מודל אפשרי ומודל מנחה בביאור סוגיית מעמד הגפן וייצור היין ברחבי ארץ-ישראל כולה בתקופת ימי הביניים.

ענף הגפן בשומרון וביהודה

אסף הרופא, שיסודות קדומים טבועים בוודאי בחיבורו, מנה את היינות המשובחים של ארץ-ישראל לאזוריה: "יין לבנון ויין הכרמל ויין הרי ירושלים ויין הרי שומרון ויין כפתור ויין מצרים, כל שבעת היינות האלה הם עליונים על מיני יין שבעולם" (מונטגר, תשכ"ז-תשכ"ט, ע' זמנו של אסף הרופא ראה: מונטגר, תשי"ח).

המקורות הכתובים והממצא הארכיאולוגי מראים, שהגפן והיין היו שני הגידולים המרכזיים בתרבות החקלאית של אזור יהודה ושומרון בתקופות המקרא, המשנה והתלמוד. במהלך תקופת ימי הביניים, במרוצת כאלף שנים, חלו שינויים מספר בתמנת הנוף החקלאית. במחקרי קודמים תוארו התמורות שחלו בענף הגפן בשומרון וביהודה בפירוט ואילו במאמר זה תוצג

* מחקר זה נמסר על-ידי הקתדרה לחקר ארץ-ישראל ההיסטורית על-ישים צירנה וד"ר איוונוג מוסקוב באוניברסיטת בר-אילן.

המסקנות העיקריות בלבד (שבוע, תשמ"ז, עמר, תשמ"ז, עמר, בפרסום). מחקרים אלה מבוססים על מאות מקורות כתובים מנוונים: ספרות הנסעים העניפה, תעודות ומסמכים שונים, כרטיקות היסטוריות ועוד. יש בידינו תיעוד רב במיוחד אודות אזור יהודה ופחות מזה אודות אזור השומרון. ענשר המקורות מסייע בקבלת תמונה אמיתית.

המחקרים שערכו אודות התמורות בענף הנפץ בשומרון הוכיחו, שבמהלך תקופת ימי הביניים נמצא ענף הנפץ בשומרון בתהליך נסיגה אטי והדרגתי, שהחל כנראה בשלהי התקופה הביזנטית. בתקופות הצלבניות והאיובית נזכרים עדיין כרמי הנפץ בשומרון, בעיקר בסמוך לריכוזי הנזירים, אם כי נראה, שהיות הוא הענף החקלאי השולט באזור. נפר-היינ נלמדה כנראה למעט לחלוטין מנוף אזור השומרון בתקופה הממלוכית והיות, לעומת זאת, הפך לענף המרכזי, הבלעדי כמעט. בתקופה זו עוצב למעשה לדורות מראה הנף החקלאי כפי שהוא מוכר לנו כיום (עמר, תשמ"ג, 46-51).

באזור יהודה, שהתמחה בנדלול נפנים ובייצור יין מאז ומתמיד, לא חלו שינויים כה מהותיים כמו באזור השומרון. ענף הנפץ הצליח לשמור על מעמדו לצד ענף היות עד ימינו אלה. במיוחד ראויים לציון המקורות מהתקופה המוסלמית הראשונה, המשבחים את הנפנים ואת זני הענבים של אזור ירושלים ודרום הר חברון. נוסף עליהם נזכרים לעתים קרובות הצטמוקים כמרכיב מזון בסיסי בכלכלת הקיום של תושבי אזור יהודה וכמוצר בעל ערך כלכלי גבוה. השימוש ב"דבס" – דבש המופק מתיש ענבים – נזכר מפורשות בהקשר לאזור יהודה בפרט וארץ-ישראל בכלל רק בתקופה הממלוכית. רק מתקופה זו ישנן עדויות ברורות אודות צמצום בהיקף כרמי נפץ-היינ ביחודה, אם כי קשה להעריך כמותית תופעה זו (עמר, בפרסום).

הממצא הארכיאולוגי

ברחבי יהודה ושומרון פוזרות אלפי נרות ומלוות, המלמודות על תפוצתם של הכרמים באזורים אלה ועל היקף ייצור היין. ניתן להניח, שהמתקנים ושיטות הטכנולוגיה בייצור יין בימי הביניים לא היו שונים מהותית מאלה, המוכרים לנו מתקופות אחרות. לכן ניתן להסיק, שחלק מהמתקנים המצויים באזור יהודה ושומרון ואשר טרם תוארכו או שויכו לתקופה הביזנטית פעלו בחלקם גם בתקופת ימי הביניים (התייחסות כללית למתקני היין באזור יהודה בהשוואה לטיפוסים הגליליים, ראה: פרנקל, תשמ"ד, 204-214). ניתן לתאריך את מתקני ייצור היין מימי הביניים במדויק רק בידיקה ישירה לממצא הקרמי, הנומיסמטי והאפיגרפי שנמצא באתר שכבה או באתר חד תקופתי מימי הביניים. חפירות ארכיאולוגיות בנתות יין, המתוארכות לתקופת ימי הביניים, נערכו באתרים בודדים בארץ. באזור פסגת זאב (נ"צ 1728313628) נבדקה גת גדולה, המתוארכת לסוף התקופה הביזנטית ולתחילת התקופה האיסלמית (ולינמן, תשמ"ט). חפירות שנערכו בשתי נתות גדולות במישור החוף הצביעו על המשך פעילותן גם בראשית התקופה הערבית (Roll & Ayalon, 1981). נתות נוספות, שנחפרו במישור החוף ובנגב, מראות שרן יצאו מכלל שימוש במאות השבעיות והשמיניות עקב נטישת המקום על-ידי תושביו (פרנקל ואילון, תשמ"ט) על רקע הירידה היישובית, שחלה באזורים רבים בארץ-ישראל בשלהי המאה השמינית ובראשית המאה התשיעית. כלומר, יציאת הנתות מכלל שימוש איננה קשורה בהכרח לעצם איסור שתית המאה על-ידי האיסלם. באזור עכו נמצאו מתקני בטישה מטיפוס ייחודי לאזור זה בלבד, ששימשו כנראה בחלקם להפקת יין. כל המתקנים האלה מתוארכים לתקופה הצלבנית (פרנקל, תשמ"ד, 176-177 ומפה 42).

הכיבוש הערבי והשפעותיו

הידועות אודות תהליך כיבוש ארץ-ישראל על-ידי המוסלמים ואופי מעטות ויצרות תמונה מעורפלת למדי. מכל מקום ברור, שתהליך הכיבוש כפי שהוצג בהיסטוריוגרפיה המוסלמית המאוחרת לזמן המאורעות היה מהיר. היו רק גילויי התנגדות ספורים בערים אחדות דוגמת ירושלים, קיסריה ואשקלון, שלבסוף נכנעו אף הן (גיל, תשמ"ג, א, 27-50; Kennedy & Andrews, 1985). הרושם המתקבל הוא, שארץ-ישראל ויישובה לא עברו וצוץ גדול. המהפכה המדינית-פוליטית שהתחוללה באזורנו אינה מעידה בהכרח על תמורה משמעותית מיידית על היישוב ועל תרבותו החומרית. סימנים רבים מעידים למעשה על המשכם של דפוסי השלטון הביזנטי. לפי שעה המשיכה התרבות החומרית הביזנטית לנחוג וזמן רב יחסית עבר עד שניתן לזהות בארץ-ישראל את טבעית ידה של התרבות המוסלמית. קביעות אלה מתיישבות גם עם הנישואת במחקר המודרני, שאין רואות באיסלם מהפכה, הנישואת על-ידי גל פלישה דרמטי, אלא תהליך ניבש והיאחזות ממושך ומורכב של "חילוף משמרות" (על הנישואת החדשות בחקר האיסלם הקדום ראה: שרון, תשמ"ז; בשיר, 1985; 1977; Crone & Cook).

למעשה, לאחר הכיבוש הערבי (640) עברה ארץ-ישראל תהליכים מספר, השונים אלה מאלה בהיקפם, בקצבם, בנורמות ובמאפייניהם:

- **שערוב** – תהליך המשקף את חזירת התרבות הערבית אל האוכלוסייה המקומית. הדבר בא לידי ביטוי בהתנתח אורח החיים החומרי והרוחני של הערבים, לדוגמה: בתחלת הלשון הערבית, המאכלים והלבוש (שרון, תשמ"ח). תופעה זו קלה יחסית להערכה. נראה, שמדיניות השערוב, שהאומאיים נקטו בה בעיקר מימי החליף עבד אל-מלך ואילך, הניבה פירות מצלחים. תהליך השערוב היה מהיר והושלם בסוריה ובארץ-ישראל בסוף המאה התשיעית כמעט לחלוטין. לתהליך זה לא הייתה כמעט השפעה על נידול הנפץ ולכן לא נתייחס אליו במאמר זה.
- **התאסלמות** – קבלת דת האיסלם על-ידי חלק מהאוכלוסייה המקומית. בהשוואה לתהליך השערוב מעורפלת יותר סוגיית תהליך ההתאסלמות. קשה לקבוע את המניעים לתופעת ההתאסלמות על רקע העובדה, שלא הייתה מדיניות יוזמה מצד השליטים של כפיית דת בזוח (לכד ממקרים ספורים, שאינם מעידים על הכלל). עובדה זו רומזת על כך, שבעיקרו של דבר מדובר בתהליך מרצון, שהונע על-ידי האוכלוסייה המקומית הטרום איסלמית.
- **איסלום** (פועל יוצא) – תחיקה מוסלמית והכנסת סממנים איסלמיים מהותיים על-ידי השלטון לנתנינו. דוגמה מוחשית היא תחיקה המוסלמית הדתית האוסרת שתית יין ואכילתה בפועל על-ידי מצעבי המדינית.

תהליך ההתאסלמות בשומרון וביהודה

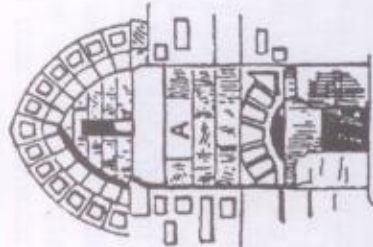
באשר לסוגיית תהליך ההתאסלמות בכללותה קיימים חילוקי דעות בקרב החוקרים. מוסכם, שלא מדובר בתהליך שחל באופן אחיד בכל מרחבי השליטה המוסלמית. קצב ההתאסלמות ואופי היו שונים בפרס, בעירק, בסוריה-דבתי ובמצרים. אולם גם בעניין תופעת ההתאסלמות בארץ-ישראל נופא אין תמימות דעים מוחלטת במחקר. הבעייתיות נובעת ממיעוטם של המקורות הכתובים, המתייחסים ישירות לתופעה זו, וכן בשל מגבלותיו של מדע הארכיאולוגיה, המתקשה להבחין בה. מבין הדעות הרווחות במחקר נציין את העיקריות שבחן: גישה אחת, המוצגת על-ידי י. פראוור, הינה ש"עם בוא הצלבנים היה השטח החקלאי של ארץ-ישראל ברובו המכריע מוסלמי וכך היה

המצב גם בערים המרכזיות" (מראוה, 1981, 9-10). הגישה השנייה מיוצגת על-ידי מי גיל, הסבור שהגורם המוסלמי בארץ-ישראל ערב התקופה הצלבנית היה עדיין מעוט (גיל, 1981, 18-19). דעת הביניים מיוצגת על-ידי קלוד כהאן, המעריך שבסוף המאה ה-11 היה מספרם של הנוצרים בארץ-ישראל ובסוריה שווה לזה של המוסלמים, ובאזורים אחדים כגון בלנון היה מספרם של הנוצרים גדול יותר (Cahen, 1954).

כותב שורות אלה מצטרף לבעלי הדעה, שתהליך ההתאסלמות ברחבי ארץ-ישראל לא היה אחיד ויש לבחון את התופעה במישור הגיוני ולא כולל (אלנבלום, תשנ"א, 1990, Kedar). דווקא ביהודה ובשומרון, שני אזורים הסמוכים זה לזה, ניתן להבחין בהבדל בקצב ההתאסלמות של האוכלוסייה, בהיקפה ובאופייה. לכן יכולים שני אזורים אלה לשמש מודל מנחה בהגות תופעת ההתאסלמות והשלכותיה בשאר אזורי הארץ (אזור 1).

אזור 1: כתובת ערבית-יוונית מהמטרו תמוש של דיר אלקט (מתוך: The Survey of Western Palestine, III, p. 196. גימנאזי [שמצאו מגמטרו] אולם עליהם אכלה ונאמר אמך. השימוש הדו-לשוני בכתובת זו ממחיש יפה את המהלך הדרגתי של תהליך היווצרותו של השיעורב באזור יהודה בתאריך הראשית התקופה הערבית.

תהליך ההתאסלמות ביהודה והשפעותיו על ענף הגופ

בהערך נתונים מספריים קשה לאמוד את מספר היישובים והאוכלוסין בימי הביניים בארץ-ישראל בכלל ובאזור יהודה ושומרון בפרט. כן קשה להעריך במדויק את היחס ההספרי בקרב האוכלוסייה, שהייתה חקלאית בעיקרה, ולהקפא לנוניה: יהודים, שומרונים, מוסלמים, נוצרים-מרוחים ופרנקים. הרושם הוא, שבמאות ה-10 וה-11 היו הנוצרים חלק לא מבוטל מהאוכלוסייה ביהודה (לפחות באזור ירושלים רבתל) ואולי אף היו רוב. בסוף המאה ה-10 כתב מוקדסי, שירושלים היא "מעטת החכמים המוסלמים [עלמאן] ורבית הנוצרים... השתלטו עליה הנוצרים והיהודים" (מוקדסי, 1906, 167). רושם זה מתחזק גם מתיאוריו של הרופא היהודי-אלי-תמימי (תמצאים עדיין בכתב-יד ומחבר שורות אלה מכין מאמר על חיבור זה), שפעל בתקופה מקבילה לתקופתו של מוקדסי. כמאה שנים לאחר מכן כתב הנוסע המוסלמי, אבו בכר אבן אל-ערבי, בעת שותו בירושלים (1093): "היו לנו ויכוחים עם הנוצרים. הארץ היא שלהם, הם המעבדים את אחוזותיה, הם השוכנים קבע ביישוביה ובא-כנסיותיה" (עבאס, 1968, 81, גיל, 1981, 19).

תהליך ההתאסלמות ברוב אזורי הארץ היה כנראה ממושך והדרגתי עד שהאוכלוסייה המקומית, המוזהה כמוסלמית, קיבלה על עצמה את כל הסממנים האיסלמיים המובהקים כולל את אישור שתיית היין. נראה, שתהליך ההתאסלמות ביהודה הורגז רק החל מהמחצית השנייה של המאה העשירית ואילך. על תהליך זה ניתן ללמוד גם מדברי מוקדסי (985):

"אין מכובדים יותר מתושבי ירושלים, כי איך רואה בה... לא שתיית יין [שרבא] בפרהסיה ולא שיכור... וכבר היה מעשה ואנשי העיר שמעו, שהאמיר עושה משתה יין, מייד טיפסו על חומות ביתו ופירו את האנשים שישבו עמו" (מוקדסי, 1906, 7).

מדבריו ניתן ללמוד, שאיסור שתיית היין, לפחות למראית עין, כובד על-ידי התושבים המוסלמים. אך עם זאת עצם הזדקקותו לאמירה זו והסיפור המצורף אליה מעידים, שמנה שתיית היין רווח עדיין בקרב המוסלמים, גם אם בצנעה. יתר על כן, השליטים המוסלמים, שלמארה היו אמורים להעניק דוגמה אישית, שתי יין בפרהסיה, נטף על היסודות הנוצרי, היהודי והשומרוני, שהיו עדיין חלק ניכר מהאוכלוסייה, ואשר היו ידועים כצרכני יין מובהקים. בחיבורו של מוקדסי מתוארים בני העדות השונות ומנתניהם בארץ בהשוואה למוסלמים ללא רמיות עקצניות כלשהן. תיאוריו בדרך-כלל קורקטיים ומעידים על החופש הפולחני ממנו נהנו בני כל הדתות בארץ בתקופה המוסלמית הראשונה, למעט מקרים יוצאי דופן. מוקדסי מצוין, שבימי אופיינו עדיין העונות החקלאיות בארץ-ישראל לפי החדשים ה'רומיים', ומועד בציר הענבים היה בחג המזב (מוקדסי, 1906, 183). באותה תקופה נמשך ייצור היין ללא כל הפרעה בריכוזי הנוצרים האחרים בארץ, כבאזור הגליל (אבן שאבשת, 1966). עד תקופה זו אין בדינו למעשה מקור אחד, המעיד בצורה ברורה על ניסיון לכפות את איסור מכירת היין או שתייתו על-ידי בני החסות בארץ, אפילו בפרהסיה. לעומת זאת נוכחות דמויות המכונות "שראבי", כלומר סוחרים או יצרני יין, בתעודות מהגנייה שנכתבו בירושלים במאה ה-11 (גיל, תשמ"ג, ב, 558, ג, 244).

חשוב להדגיש, שגם המוסלמים גידלו וצרכו ענבים לאכילה, וכן התקינו מהם צימוקים ונראה גם דבש ענבים. כאמור, בתקופה זו שתי עדיין חלק מהמוסלמים יין ולא רק בהסתה, כפי שמוכיחים המקורות מתקופות מאוחרות יותר. ניתן להניח שאחרים, שהקפידו על מצוות הדת באדיקות, לא נמנעו ממכירת יין לנוצרים וליהודים. כן לא נמצאה עדות מתקופה זו לאיסור

התליכי התאסלמות ואיסולם ביהודה ובשומרון בימי הביניים והסממנים על ענף הגופ ועל ייצור היין

מכירת ענבים על-ידי מוסלמים לבני החסות. בענין זה פסק הקאדי של ירושלים במאה ה-16 - כלומר בתקופה שתהליך ההתאסלמות הגיע כבר לשיאו - שמנית מכירת ענבים לבני החסות לשם הכנת יין אינה חוקית (כךן וסימון-פיקאלי, תשנ"ג, 1174).

בתקופה הצלבנית המשיך ענף הגנן (לייצור יין) לתמוס מקום מרכזי באזור יהודה. המקורות מתקופה זו מצביעים על גידול כרמים אינטנסיבי ואף על הרחבת הענף בהשוואה לתקופה הקודמת (Riley-Smith, 1973). בענף זה עסקו גם חקלאים מוסלמים, שלעתים נאלצו להעביר חלק מתוצרתם כמס חקלאי מקובל. רק בתקופות מאוחרות יותר, עם התעצמותו של תהליך האיסלום ועם התחזקות היסוד הקנאי הדתי, אכף השלטון איסור זה באופן רשמי. לסיכום, אין סיבה להניח, שבתקופה המוסלמית הראשונה ובתקופה הצלבנית חלו שינויים משמעותיים בהיקף שטחי הכרמים ובייצור היין באזור יהודה.

תהליך ההתאסלמות בשומרון ויחס האוכלוסייה לפרנקים

בתקופה הביזנטית היוו כנראה השומרונים רוב בולט בהרכב האוכלוסייה באזור השומרון רבתי וכן הייתה קהילה נוצרית גדולה ומיעוט יהודי. אוכלוסייה יהודית, אם התקיימה באזור זה בתקופת ימי הביניים, הייתה דלה ומבוטלת (שור, תשמ"ו). לפי המקורות המעט משמעותית במהלך ימי הביניים מספרם של השומרונים בשומרון והם לא היוו עוד כוח דומיננטי מכריע באזור (מולק, תרצ"ז; ברצבי, תשל"ז; קדר, תשמ"ד). נראה אפוא, שערב הכיבוש הצלבני הייתה האוכלוסייה מורכבת ברובה מנוצרים וממוסלמים. בדיסרטיציה שלו מעלה ר' אלנבלום (תשנ"א) סברה, שמדובר בשתי אוכלוסיות, שישבו באזורים שונים במרחב הכולל של השומרון: אזור שכס ודרומה, עד קו סנגיל-עבוד, שיכונה להלן מרכז השומרון, היה אזור מוסלמי מובהק. חבל ארץ זה, ששומרונים ויהודים היו בו בתקופה הביזנטית, ניטש כמעט לגמרי, כנראה בשל לחץ השלטונות הביזנטיים. חלק זאת הוקם בו כבר בתקופה המוסלמית הראשונה (עד שנת 1099) מערך יישובי חדש, שעבר תהליך מהיר של התאסלמות. דרומה לקו זה (הכולל את אזור צפון ירושלים) ומצפון למערב שכס הייתה תפרות יישובים נוצרי-ביזנטי, שהמשיכה להתקיים גם במאה ה-12. לפי עיטו של אלנבלום, המנסה לבססה גם בעזרת הסקרים הארכיאולוגיים, התיישבו הפרנקים רק במקומות, שהייתה בהם אוכלוסייה נוצרית מקומית צפופה עוד מהתקופה הביזנטית. הם נמנעו מהתיישבות במרכז השומרון המוסלמי (אלנבלום, תשנ"א, 262-265, 300-302, 305, 311, 313-326; על-פי: Finkelstein, 1988-9, 161-164). אלא ששם לא נעשתה הבחנה בין אתרים מן התקופות השונות בתוך "ימי הביניים". במישור הכולל אפשר לקבל את ההנחה, ש"כילב השומרון" היה כנראה לקראת סוף המאה ה-11 יסוד מוסלמי לא מבוסס, וייתכן אף שהיווה בו רוב דומיננטי. עם זאת, קשה לקבל את ההנחה הנחרצת, שהפרנקים לא התיישבו כלל במרכז השומרון. ההפרדה הגיאופוליטית שעודף אלנבלום נראית מלאכותית וחדה מדי. ואמנם, בהמשך נוסח להראות, שהיחסים בין המוסלמים ובין הפרנקים באזור זה היו בדרך-כלל קורקטיים ואפשרו את קיומה של נוכחות פרנקית גם באזור מוסלמי מובהק.

הידועות הכתובות הרומיות על תהליך ההתאסלמות בשומרון מעטות ומתוארכות לתקופה הצלבנית דווקא. למרות זאת ניתן לקבוע על פיון באופן ברור למדי, שערב הכיבוש הצלבני היה באזור השומרון רוב מוסלמי דומיננטי. ההנחה היא, שהמציאות היישובית באזור זה לא השתנתה מהותית בתקופה הצלבנית, והיא משקפת את המציאות שהתנוונה כבר לקראת סוף המאה ה-11, וזאת בהסתמך על שני מקורות מידע, האחד צלבני והאחר מוסלמי, המסייעים אמינות לקביעה זו בהיותם מקורות בלתי תלויים זה בזה.

המקור הראשון, הצליין תיאודוריק (1172), כתב שברוך שכס פגשו אנשי שירתו "המוני סקרנים שהיו עובדים עם שוורים וחמורים להרישת העמק הגדול והיפהפה... ובאמת בכל הארץ כגון בערים, במבצרים ובכפרים יש מספר גדול [multitudo] של מקומיים-כופרים המעבדים את הקרקע תחת ניצוחו הבטוח של מלך ירושלים או שליטתם של אנשי ההוספיטלרים והטמפלרים" (Tobler, 1865).

תיאור זה משקף נאמנה את המצב היישובי-חקלאי בשומרון בתקופה הצלבנית. נקודות היאחזותם של הצלבנים בשומרון, שהיה חבל ארץ כפרי באופיו, היו מעטות יחסית. רוב השטחים בשומרון, שהיו בבעלות הפרנקים, עובדו בפועל על-ידי המקומיים, כלומר המוסלמים. הלכו החליפו בהדרגה את האוכלוסייה השומרונית, שהיוותה רוב מוחלט בקרב החקלאים בתקופה הביזנטית.

המקור השני, המצביע על היות לב השומרון מיושב ברובו מוסלמים, היוו אבו שאמה, מוסלמי בן המאה ה-12, שאמר:

"והרי שכס, תושבי נחלתיה ומרבית תושביה היו מוסלמים והשתלבו כנתינים מן המניין עם הפרנקים, והם [הפרנקים] יגבו מהם היטל [קרארא] שנת ולא ישנו להם הלכה ולא את אחת" (Richards, 1978).

אפילו כרוניקאי מוסלמי זה, שראה בפרנקים אויב מר, נאלץ לוודות בקיום מערכת היחסים הטובה, ששררה בין האוכלוסייה החקלאית המוסלמית ובין השליטים הנוצרים הכופרים. למציאות זו יש עדויות גם מאזורים אחרים בארץ. הנוסע המוסלמי אבן ג'יבר (1184) ציין, שמצבם של החקלאים בארץ תחת השלטון הצלבני היה טוב מזה של אחיהם בארצות השכנות תחת השלטון המוסלמי (אבן ג'יבר, 1907, 301-302).

כפי שצינו אבו שאמה ומקורות אחרים ניתן להסביר מציאות זו על רקע מדיניותם הפתוחה של הפרנקים כלפי נתיניהם המוסלמים. הללו זכו לחופש מלחני מלא, לתנאי מחיה סבירים ונתנו מיחס בלתי מפלה (162-160, Kedar, 1990, 160-162). הדבר בא לידי ביטוי בתחיקה השוויונית לבני נוצרים ומוסלמים, שנקבעה בהחלטת המועצה של שכס בשנת 1120. בכינוס זה נחקקו חוקים מספר, שאסרו יחסי מין בין נוצרים ובין מוסלמים. עונשם של מפריי החוק - נוצרים או מוסלמים - היה זהה, סירוס או הגליה, בהתאם לחומרת המעשה. תחיקה נוספת אסרה על המוסלמים לבלוש בגדי פרנקים. איסור זה נועד להבטיח זיהוי מייד והימנעות מיחסי קרבה עמוקים (166, Kedar, 1990, 166). לא ברור אם תחיקה זו נאכפה בפועל, אולם עצם התחיקה מעידה על התערות הדדית בין שתי האוכלוסיות ואף על חשש מפני הטמעות. החקיקה בשכס מצביעה על כך, שמציאות זו רווחה מאוד באזור השומרון כבר בראשית התקופה הצלבנית. נראה, שעם התייבבות הממלכה סילבו "הכובשים והנכבשים" יחסי גומלין, המאפשרים פעילות חיים תקינה. חשוב להדגיש, שלא תמיד מדובר ביחסים אידיליים - רושם העלול להיווצר מן הדוגמאות שלעיל. ידועה פרשת הגירותם של מוסלמים מכפרים אחדים בשומרון על רקע לחץ המשטר הרוחני של השליט הפרנקי המקומי. אולם ניתוח מדויק של פרשה זו מצביע על כך, שמדובר כנראה בארוע חריג ומקומי, ובכל מקרה מדובר בהגירה מרצון (סיון, תשמ"ח, 1988, Drony). סביר להניח, שהאור הנכון לראיית יחסי הגומלין בין מוסלמים לפרנקים, הוא יחסים על בסיס של שיתוף פעולה פרגמטי.

המקורות המוסלמיים מספרים, שערב קרב קרני חיסין (5-1184) ערכו צבאותיו של צלאח

שהשינויים שהתרחשו בפועל היו עדיין סמליים יותר מאשר מהותיים. שינוי משמעותי ומכריע בתחום ייצור היין בארץ-ישראל הלך רק בתקופה הממלכית, ששלטיה הוכיחו אדיקות דתית מופגנת. כידוע, לא היו הממלכים מוסלמים במקורם, והצטרפותם לדת החדשה החשידה את נאמנותם לאיסלם. לכן עשו כל אשר לאל ידם כדי להוכיח מחויבות אמיתית וכה לדת (דדורי, תש"ב). במדיניות זו החל ביבוס, השליט הממלכי הראשון, שנקט בצעדים תקיפים להסקת מנהג שתית היין, שרווח בקרב המוסלמים עצמם בארץ ובמצרים. בעת כיבוש צפת (1266) לדוגמה, שחל במועד עיד אל-פיטר, הכריז ביבוס במומבי בפני אנשיו: "כל השוטה יין או מביאו - יתלה" (מקרויז, 1936-1973, א, 546). על מדיניות ביבוס נגד המסחר ביין במצרים ראה: Tritton, השלטון הממלכתי אסר, רשמית לפחות, על שתית יין במדינה ואף הגביל את בני ההסות בייצורו. ברוב, שהשלטון יכול היה ליישם את מדיניותו ולאכופ אותה רק במציאות, שהמוסלמים מהווים בה רוב משמעי - מציאות שלא הייתה קיימת כנראה בתקופה המוסלמית הראשונה. את הרוח החדשה שנשבה בארץ עם כיבושה על-ידי הממלכים תיאר בפירוט בורכרד מרד צ'ין (1283):

"יש הרבה גמנים בארץ הקודש, וכלם יכולים להיות מרובים יותר, אך הסרקנים, השולטים עתה בארץ, אינם שותים יין מלבד כמה מהם במחירת והם הורסים את הגמנים, מלבד אלה המתגוררים סמוך לנוצרים, המנדלים אותם לצורך הפקת רווח כדי שיוכלו למכור אותם לנוצרים... (Laurent, 1864).

בתקופה הממלכית, שהשלטון גילה בה עמדה שלילית מוצהרת נגד ייצור יין, המשיכו הנוצרים והיהודים לייצר יין תוך קבלת זכוין אישי מהשלטונות ותוך פיקוח מחמיר. היותו בגלל גמנים ולעיצו יין היה כרוך בתשלום, שהכניס ממון רב לקופת השולטן. ההגבלות המחמירות מצד השלטונות הביאו להעלאת מחירי היין. ייצור היין ביהודה התרכז באזור בית-לחם ובמיוחד בכפר בית-גאלה. תושבי מקום זה היו ברובם נוצרים שגידלו גפני יין, ואת היין שייצרו מכרו באישור השולטן במחיר גבוה (Newett, 1907, 41; Anglure, 1883, 41; Letts, 1864, 79; Laurent, 1864, 79; Letts, 1890, XII, 93; Bellorini, Hoedel, 1948; Bagatti, 1948; Laurent, 1864, 79; Letts, 1953). אזור זה כדי להצטייד ביין, שהיה מצד מבוקש וחיוני (Hoedel, 1948; Bagatti, 1948; Laurent, 1864, 79; Letts, 1953) משוברים והצליינים נאלצו לשלם מחירים גבוהים תמורת היין תוך נטילת סיכון רב (Anglure, 1883, 41). גם ירושלים הייתה ללא ספק מרכז חשוב בשיווק היין אך נראה, שבפועל הובאה התוצרת מבית-לחם. אחד הצליינים הנוצרים כתב בשנת 1480, שבימי קשה היה להשיג יין בירושלים ומי שלא הצטייד בו לפני כן נאלץ להסתפק למחיינו במים (Brasca, 1966, 68).

בעוד אזור בית-לחם מהווה מרכז נוצרי לייצור יין ולמסחר בו הייתה העיר ירושלים מוקד צריכת היין של היהודים. אין עדויות לגידול גפנים על-ידי היהודים עצמם ונראה, שרוב הגמנים נקנו מהחקלאים המוסלמים והנוצרים. מחמת איסור תנ"ך נעשה כל ייצור היין בידי היהודים עצמם ונראה, שלא הייתה להם בעיה להשיג יין (יערי, תש"ג, 157-158). במטרה למנוע את הפקעת מחירי היין קבעה קהילת היהודים בירושלים מחירים מסכמים שפורסמו בפרהסיה (יערי, 1976, 159). גם היהודים חויבו בתשלומים מופלגים לשלטונות עבור היתר לייצר יין. נציגי השלטון ניצלו את תלותם של כל בני החסות ביין תוך ניהול מדיניות חמסנית. כך לדוגמה תיאר ר' עובדיה מברטנורא את המיסוי הכבד שהוטל על היהודים בירושלים:

"פורעים לנאיבו, הוא השר של ירושלים למען יוכלו לשתות יין, כי תועבה היא לישמעאלים לתניה לעשות יין ופורעים בגלל הדבר הזה חמשים דוקאטי זהב. זהו המס הקצוב ליושבי

ירושלים שנה בשנה" (יערי, תש"ג, 136). ראה גם תלמיד הרב עובדיה מברטנורא אצל: יערי, תש"ג, 156.

המציאות שתוארה לעיל בתקופה הממלכית נהגה גם בראשית התקופה העותמאנית (ראה ר' משה באסולה, יערי, 1976, 161; וכן: כהן וסימור-פיקאלי, תשנ"ג, תעודות 182-186; כהן תשמ"ב). ייצור יין לא היה בנמצא אצל המוסלמים כלל (ראה את הסיפור המובא על-ידי הרב עובדיה מברטנורא אצל: יערי, תש"ג, 131). שתית היין נעשתה ברובה בהסתר ועבירה על החוק הדתי הייתה מנת חלקם של עבריינים, שלא הצליחו לעמוד במיתו. מהתקופה הממלכית ישנן עדויות רבות לשתית יין על-ידי המוסלמים בירושלים (Letts, 1864, 88; Laurent, 1864, 79; Newett, 1907, 70; Brasca, 1966, 70; Hoedel, 1948). לעתים ניצלו נציגי השלטון את מעמדם ופעלו באלימות מרובה להשגת יין לשתית (Hoedel, 1970).

נראה, שדווקא מקורות אלה מבהירים לחלוטין, שגידול גפני-היין בארץ צומצם בתקופה הממלכית משמעותית. ענף התבן נשלט כמעט לחלוטין על-ידי האוכלוסייה הנוצרית. המוסלמים הפסיקו כמעט לגדל ענבי יין וחלקם אף נעקר (Letts, 1953, 88; Laurent, 1864, 79). בהתחלית, שבהם היו זני ענבים למאכל, שמהם הכינו צימוקים רדבס". סביר להניח, שדבש תיווך-הענבים היה ידוע בתרבות המקומית החל מתקופת קדומות. עם זאת ראוי לציין, שבספרות ימי הביניים עד המאה ה-13, התפרש המונח "דבס" בדרך-כלל כדבש תמרים (אבן אל-ביטאר, 1875, 187). "דבס" כדבש המופק מתירוש ענבים נזכר כמאכל שכיח בארץ-ישראל בכלל וביהודה בפרט החל מהתקופה הממלכית (הרצוג, תר"ץ; יערי, תש"ג, 132). השימוש ב"דבס" של ענבים התרחב בתקופה זו בשל שתי סיבות עיקריות: הסיבה הראת הייתה הדלדלותם של התמרים מהגוף החקלאי בארץ-ישראל באותה תקופה (עמר, תש"ג, 104) והסיבה השנייה הייתה התחזקות תופעת האיסלום בארץ באותה תקופה. נראה, שרק אז הפך הדבס" למוצר יסודי הלופי ליין, שנאסר בתחיקה המוסלמית הדתית ונאכף בפועל על-ידי השלטונות רק בתקופה זו.

נוסף על כך ישנן עדויות אחרות לכך, שבמאה ה-15 נראה כבר ארץ-ישראל אופי מוסלמי דתי ארוך עם יסודות קנאיים מובהקים. עדויות לכך מצויות למכביר במקורות יהודיים ונוצריים, המשקפים את תרבות היין המפותחת. נוסף על התיאורים אודות הקושי בהשגת יין בארץ, מחירו היקר ומדיניות השלטון המגבילה, הובלט גם יחס האוכלוסייה המוסלמית העוינת כלפי היבוסים שותי היין. הצליינים, שנשא עימם תדירות כדי יין, היו בסכנה קיומית מתמדת והיו חשופים להתנכלויות ולהטרדות בלתי פוסקות מצד ילדי המוסלמים מבלי שהיה ביכולתם להתנגן. תקרית כזאת מתאר לדוגמה פליקס פברי בירושלים (1890, 9-10, ppts).

שתית היין של בני החסות הפכה אותם שיער לזואל. כל פורענות, שפקדה את החברה המוסלמית, הוסברה בירידה המוסרית שחלה עקב שתית היין. כך לדוגמה סיפר ר' עובדיה מברטנורא:

"וכבר היה מעשה פה בירושלם בישמעאל, שקם על אמו ושחט אותה כשחוט כבש כבעסו וכאשר הביאוהו לפני השופטים אמר כי מפני שכתרו עשה זאת, ואמרו ודנו השופטים מיד כי חטא של זה תלוי ביהודים ונוצרים, כי הם לבדים תועשים יין, ונעשו היהודים ששה עשר פרחים זהב והנצרים שנים עשר והישמעאל יצא לחפשי חנם" (יערי, תש"ג, 131).

במיוחד תלו המוסלמים את הקולר לימי בצורת ורעב, שפקדו לא פעם את הארץ, בשתית היין של בני החסות (לדוגמה בתיאור הצליין מארטין קבאטניק, 1491-1492, אצל: איש-שלוס, תשכ"ג, וכן ר' משה באסולה אצל: יערי, 1976, 160). תופעת כאלה של קנאות איסלמית על רקע של ייצור

יין ושתייתו לא מוכרות בארץ-ישראל כלל עד התקופה האיובית, והן כאמור ממאפייני התקופה הממלוכית.

סיכום

מאות מקורות כתובים, המתעדים את גידול הגפן באזור יהודה ושומרון, מראים תמונה לא אחידה. בשומרון נמצא ענף הגפן בתהליך של נטייה הדתנית כנראה החל משלהי התקופה הביזנטית ועד היעלמותו הסופית מנוף האזור בתקופה הממלוכית. באזור יהודה, לעומת זאת, הצליח ענף זה לשמור על מעמדו בתרבות החקלאית.

ניתוח המקורות מצביע על כך, שתופעת ההתאסלמות בארץ-ישראל הייתה רגילה ולא כוללת. נראה, שכבר בתקופה הלבנית היה באזור לב השומרון רוב מוסלמי מוחלט ואילו באזור יהודה (לפחות באזור ירושלים רבתל) היה עדיין היסוד הנוצרי גדול ודומיננטי.

על רקע זה נראה, כי אחד הגורמים העיקריים לחינקו של ענף הגפן בשומרון הוא התאסלמות המואצת של האוכלוסייה. המשכיותו של ענף הגפן ביהודה התבססה על קיומה של אוכלוסייה נוצרית גדולה יחסית. תמונה זו לא השתנתה מהותית בתקופה הצלבנית. שינוי מהותי בהיקף ענף הגפן וייצור היין באזור יהודה הונע רק בתקופה הממלוכית והדבר קשור לתהליך האיסלום.

ניתוח המקורות ההיסטוריים מלמד, שתהליך המוסלמית האוסרת שתיית יין על מוסלמים ומגבילה אותה על אנשי החסות לא הייתה ניכרת (לבד ממקרים יוצא דופן) בתקופה המוסלמית הראשונה (עד 1099). זה היה המצב ביהודה במיוחד ובארץ-ישראל בכלל, ובוודאי לא בתקופה הצלבנית. למעשה היה קיים פער בין התחיקה הדתית ובין אכיפתה בפועל על-ידי השלטונות. הרעיון של האוכלוסייה המוסלמית לייצר היין והמסחר בו באופן סדיר (בחלק מהמקומות בהיקף קטן יותר בשל תהליכי ההתאסלמות) נראה, שאף חלק מהמוסלמים נהגו לשתות יין בפומבי. תהליך איסלום הארץ בא לידי ביטוי ממשי רק החל מהתקופה הממלוכית. בתקופה זו ניכרת בבירור השפעתו של תהליך האיסלום על ענף הגפן והיין בארץ-ישראל בכלל ובאזור יהודה בפרט. היקף שטחי כרמי-היין צומצם, הכרמים הוחזקו על-ידי הנוצרים בלבד, חוטל פיקוח ישיר של השלטונות, מכירת יין הונבלה לאנשים מורשים בכבד ושתיית יין הותרה לבני החסות בלבד ובצנעה.

ספרות

אבן אל-כיסאר, 1875;
אלנאמע למפרדאת אלעוויה ואעוידית, בולאק ב, עמ' 87.
 אבן ג'ביר, 1907;
רחלה (מהד' De Goeje), מחד' מחדשת של Gibb, לידן.
 אבן שאכשת, 1966;
כתאב אלדיראר, בנד, עמ' 204-207.
 איש-שלום מ', תשכ"ו,
מוסעי נוצרים לארץ-ישראל, תל-אביב, עמ' 265.
 אלנבלום ר', תש"א.
היישוב הכפרי המיאני בארץ-ישראל בתקופה הצלבנית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטה העברית, ירושלים.
 אסאמה אבן מנקהר, 1930;
כתאב אלעתנבאר (מהד' P.K. Hill), מרינסטון, עמ' 136.

ב'רצבי, י', תשל"ו;

ספר השומרונים, ירושלים, עמ' 26-29.

בשיר ס', 1985;

"מופת' בהיסטוריה של האיסקס הקדום", **סבינות**, 16-17, עמ' 105-115.

גיל מ', 1981;

"ארץ-ישראל בימי השלטון המוסלמי (634-1099)", בתוך: פראור (עורך), **ההיסטוריה של ארץ-ישראל**

- **שלטון המוסלמים והצלבנים**, ירושלים.

גיל מ', תשמ"ג;

ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית האישונה, א-ג, תל-אביב.

דורני, י', תשנ"ג;

"יחוסם שלטון הממלוכים בתולדות הארץ" בתוך: י' דורני (עורך), **ארץ-ישראל בתקופה הממלוכית**,

ירושלים, עמ' 3-4.

הרצוג ד', תר"ץ;

י' יוסף טוב עלם, **צמנת פענח**, מהדורת ד' הרצוג, כרך ב, בלדן.

ז'ינגרן י', תשנ"ג;

"ירושלים - מסגת זאב (מורה א)", **חדשות ארכיאולוגיות**, כט, עמ' 49.

יערי א', תש"ג;

אגרות ארץ-ישראל, תל-אביב.

יערי א', 1976;

מסעות ארץ-ישראל, רמת-גן.

כחן א', תשמ"ב;

היהודים בשלטון האסלאם, קהילת ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים, עמ' 198-199.

כחן א' וסימון-פיקאלי א', תשנ"ג;

יהודים בנות המשפט המוסלמי - חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית, ירושלים.

מונטגר ז', תש"ח;

מבוא לספר אסף הרופא, ירושלים, עמ' 33, 39.

מונטגר ז', תשכ"ז-תשכ"ט;

"ספר אסף הרופא", **קורות**, ד, עמ' 175.

מוקדסי, 1906;

אחסן אלנאקאסיס פי מערפת אלנאקאליס (מהד' De Goeje), לידן;

מקריין, 1936-1973;

אלסלוב למערפת דול אלמלוכ, קהיר.

סיון ע', תשמ"ח;

"פליטים מסוריה וארץ-ישראל בתקופת מסעי הצלב", בתוך: ב"ז קדר (עורך), **הצלבנים בממלכתם**,

ירושלים, עמ' 85-86.

עבאס א', 1968;

"רחלת אבן אלעריב אלא אלמשרק כמא צורהא יקאנון אלחאול", **אבחאת**, 21.

עמר ז', תשנ"ג;

"הדעיעות על-הגודולים החקלאיים בשומרון בימי הביניים", בתוך: זאב ח' ארליך (עורך), **שומרון ובנימין**,

ג, אריאל, עמ' 43-54.

עמר ז', תשנ"ג-א;

"הערות על הצומח והחקלאות של ארץ-ישראל בתקופה הממלוכית", בתוך: י' דורני (עורך), **ארץ-ישראל**

בתקופה הממלוכית, ירושלים, עמ' 233.

Hoade E., 1970;
Western Pilgrims, Jerusalem, p. 73.
 Kedar B.Z., 1990;
 "The Subjected Muslims of the Frankish Levant", *Muslims Under latin Rule, 1100-1300*, Princeton, pp. 135-174.
 Kennedy H. & Andrews S.T., 1985;
 "The Last Century of Byzantine Syria: A Reinterpretation", *Byzantinische Forschungen*, 10, pp. 141-183.
 Kennedy H. & Andrews S.T., 1989;
 "Change and Continuity in Syria and Palestine at the Moslem Conquest", *ARAM*, 1, pp. 258-267.
 Laurent J.C.M., 1864;
Peregrinatores Medii Aevi Quatuor, Leipzig, p. 79, 88.
 Letts M., 1953;
Mandeville's Travels, Texts and Translations, I, London, p. 51.
 Newett M.M., 1907;
Canon Pietro Cosola's Pilgrimage to Jerusalem in the Year 1494, Manchester, PPTS, 1890;
Palestine Pilgrims' Text Society Library, London.
 Richards D.C., 1978;
 "A Text of 'Imad Al-Din on 12th Century Frankish-Muslim Relations", *ARABICA*, 25, pp. 203.
 Riley-Smith J., 1973;
The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem 1174-1277, London, p. 42.
 Roll I. & Ayalon E., 1981;
 "Two Large Wine Presses in the Red Soil Regions of Israel", *PEQ*, 113, pp. 111-125.
 Tobler T., 1865;
Theoderici Libellus de Locus Sanctis, Paris, p. 93-94.
 Tritton A.S., 1930;
The Caliphs and their Non-Muslim Subjects: A critical Study of the Conuenant of Umar, London, p. 196.

עמר ז', (במרוסום);
 "עמק תמנ וייזור היין ביהודה בימי הביניים", בתוך: זאב חי ארליך (עורך), *פיקים נחלת יהודה*, מולק א"ב, תרצ"ז;
 יחודי המורה התוכן בסוף ימי הביניים, עיון, ב, עמ' 260-261;
 פראזר י', תשל"א;
תולדות ממלכת העלבים בארץ-ישראל, א-ב, ירושלים.
 פראזר י' (עורך), 1981;
ההיסטוריה של ארץ-ישראל - שלטון המוסלמים והעלבים, ירושלים.
 פרנקל ר', תשמ"ד;
תולדות עיבוד יין ושמן בגליל בתקופת המקרא, המשנה והתלמוד, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
 פרנקל ר' ואילון א', תשמ"ט;
גמל, גתות ויין בעת העתיקה, תל-אביב, עמ' 76-78.
 קדר ב"ז, תשמ"ד;
 "יחודים ושמונים בממלכת ירושלים העלבית", **תריץ**, 53, עמ' 393-400.
 רבא י', תשמ"ז;
ארץ-ישראל בתיאורי נוסעים רוסיים, ירושלים, עמ' 59 הערה 348.
 שבת א', תשמ"ז;
 "כרמי שומרון", בתוך: זאב חי ארליך (עורך), **שומרון ונבימין**, א, עמ' 141-146.
 שור י', תשמ"ז;
 "תולדות יהודי שכם בימי הביניים ובעת החדשה", בתוך: ש' דר ז"י ספראי (עורכים), **מחקרי שומרון**, תל-אביב, עמ' 230-231.
 שרון מ', תשמ"ז;
 "ערי ארץ-ישראל תחת שלטון האסלאם", **קדורה**, 41, עמ' 85.
 שרון מ', תשמ"ח;
 "הכוזאם וארץ-ישראל תחת שלטון האסלאם", **הכוזאם - רשימות ומאמרים**, עמ' 41.
 Anglure 1883;
Le Saint Voyage De Jherusalem Du Seigneur D'Anglure, Paris.
 Bellorini T., Hoade E. & Bagatti B., 1948;
Visit to the Holy Places of Egypt, Sinai, Palestine and Syria in 1384 by Frescobaldi, Gucci, and Sigoli, Jerusalem, pp. 137, 154.
 Brasca 1966;
Vaggio in Terrasanta di Santo Brasca 1480 con l'itinerario di Gabriele Capodilista 1458, Milano.
 Cahen C., 1954;
 "An Introduction to the First Crusade", *Past and Present*, 6, p. 7.
 Crone P. & Cook M., 1977;
Hagarism: The Making of the Islamic World, Cambridge.
 Drory J., 1988;
 "Harbals of the Nablus Region in the Eleventh and Twelfth Centuries", *Asian and African Studies*, 22, pp. 95-97.
 Finkelstein I., 1988-9;
 "The Land of Ephraim Survey 1980-1987: Preliminary Report", *Tel-Aviv*, 15, pp. 117-183.